

(Умань)

СЕМАНТИЧНО НЕПОДІЛЬНІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ НОМІНАЦІЇ ЛЮДИНИ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглядаються семантично неподільні словосполучення східноподільських говірок на позначення якісних ознак людини. Встановлено семантичні особливості фразеологізмів тематичного поля "Людина".

Семантично неподільні словосполучення, фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічна номінація, ареальна фразеологія, східноподільські говірки, тематичне поле.

This article is represented by idioms of Eastern-Podillya to indicate the qualitative characteristics of a person. Semantic peculiarities of idioms are determined in the thematic field "A Person".

Key words: idiom, phraseological unit, phraseological nomination, areal phraseology, Eastern-Podillya dialects, thematic field.

Системне вивчення діалектних мовних засобів номінації особи (осіб) неможливе без ґрунтовного вивчення семантично неподільних словосполучень, які репрезентують національну фразеологію, виступають продуктом народного мовлення і "виникають на основі образного уявлення про дійсність, яке відображає побутово-емпіричний, історичний, духовний досвід мовного колективу, пов'язаний з його культурними традиціями" [4, с. 302].

Фразеологізми є надзвичайно оригінальним, емоційно-експресивним та влучним інструментом мовлення, що не тільки називає, але й характеризує об'єкт. Вони розглядаються як закодовані у відносно стійких за своєю структурою й семантикою мовних одиницях. Семантична цілісність фразеологізмів зумовлюється її фразеологічним значенням, яке закріплюється за всім компонентним складом одиниці й виникає через деактуалізацію компонентів. Специфіка фразеологічних одиниць, на відміну від лексичних, полягає саме в тому, що вони як мовні засоби вторинної номінації не тільки називають, а й дають предмету оцінку, виділяючи найхарактерніші ознаки, властивості, риси тощо через суб'єктивно-модальну позицію мовця. Основна функція фразеологізму – образно-емоційна характеристика фрагменту дійсності, слова – номінативна. Фразеологізми співвідносні з лексичними одиницями і за певної комунікативної ситуації можуть заступати їх, маніфестуючи наявність синонімічних відношень (схожий – як з ока випав – як викопаний – як дві (три) краплі води; бідний – голий, як бубон – голий як турецький святий – як церковна миша – як мак начетверо; сумний – як (мов) (чорна (грозова)) хмара (туча) – як у воду опущений – як у воді намочений – як водою облитий та ін.).

Загальною рисою фразеологізмів мови є те, що вони – знаки антропометричні, оскільки кваліфікація об'єкта дійсності, названого фразеологічною одиницею, завжди співвідноситься з властивостями людини. І, напевно, тому переважна більшість фразеологізмів зосереджена на характеристиці особи, на подіях, пов'язаних з національним виявленням цих властивостей у поведінці, у ментальності, почуттях, соціальному стані тощо. "Людина – це найбільш важливий і водночас найбільш "багатоаспектний" об'єкт дійсності" [2, с. 210]. І ця багатоаспектність пов'язана

з тим, що “людина мислиться у мовній картині світу ... перш за все як динамічна, активна істота” [1, с. 39]. Об’єктивація у фразеологізмі почуттів, думок, настроїв, уявлень, внутрішніх переживань виходить на передній план, вибудовує безкінечність фразеоструктур, мікроструктур, пронизує не тільки поверхневий рівень духовного життя людини, а й проникає в глибину сенсорних відчуттів, вибудовує її менталітет, прагматичне поле. Фразеотворча система стає виявом глибинної діяльності духу, активізуючи попередній досвід людини [7, с. 44].

Останнім часом активізувалися дослідження діалектної фразеології як способу емоційно-експресивного осмислення дійсності й відбиття фактора суб’єктивності в мові, про що свідчать праці Л. Авксентьєва, М. Алефіренка, А. Івченка, В. Лєснової, М. Олійник, Ю. Прадіда, В. Ужченка, Д. Ужченка Н. Щербакової, Р. Ярцева та ін.

Однак сьогодні ще не можна однозначно стверджувати про достатнє вивчення фразеології як східноподільського континууму, так й українського загалом.

Важливість вивчення різних аспектів ареальної фразеології окремих говірок є очевидною, оскільки це сприятиме дослідженню українського діалектного континууму й відродженню усного емоційно-образного мовлення, допоможе простежити зв’язки національної фразеології у східнослов’янському та слов’янському мегаконтинуумі.

Дослідження фразеологічної номінації людини у східноподільських говірках у світлі сучасного розуміння природи і сутності фразеологічних одиниць мови є метою статті.

Матеріалом дослідження стали фразеологізми, зафіксовані у говірковому мовленні жителів Христинівського району.

Фразеологічні одиниці досліджуваних говірок використовуються для різнопланової характеристики людини, зокрема, семантично неподільні словосполучення виступають засобом номінації розумових здібностей, вікових особливостей, рис характеру, вдачі, моральних якостей, зовнішнього вигляду, фізіологічних властивостей тощо.

Досліджуваний матеріал засвідчує про значну перевагу фразеологізмів з пейоративною семантикою, що зумовлюється особливостями сприйняття людиною навколишнього світу, і відповідає загальній тенденції функціонування ареальної фразеології.

Серед фразеологізмів, що вживаються для номінації розумових здібностей людини, найбільшою активністю характеризуються одиниці, що репрезентують семантику “дурний”, наприклад: не всі вдома, без клепки (одної) в голові, Валік ліщинівський (ліщиновський), як пень (пеньок), дурний як сало без хліба, як сало без хліба, як сніп дурний, дурний як теля, має курячі мозги, вавка в голові, без тям, без мозгів, клямка впала, не має голови на плечах, не дав Бог розуму, слабкий на голову, не варить в голові. Семантично протиставляються їм фразеологізми, що характеризують розважливу людину, яка має освіту, посідає певне місце у суспільстві, добре поводить, чемна: вибився (вибилася) в люди, став (стала) людиною, має голову (на плечах), світла голова, голова варить.

Особливої уваги заслуговують фразеологічні одиниці, які вживаються в мовленні на позначення відношення людини до праці, до якої по-особливому ставляться сільські жителі. Працьовиту людину характеризують такі фразеологізми: як віл (працює), зрання до смеркання не розгинає спину, зранку до вечора спину не розгинає, як бджілка, спину не розгинає, з дня в день трудиться, голову не піднімає. Семантично протилежними виступають фразеологізми за холодну воду не

береться (не візьметься), лежить зранку до вечора, в стелю плює, горобцям дулі дає (цілими днями). Фразеологічні одиниці, які вживаються на позначення ледачої людини, відзначаються в усному мовленні особливою інтонацією, за допомогою якої підкреслюється зневага до подібної категорії людей, засудження їхньої поведінки, способу життя.

Вікові особливості особи репрезентовано у східноpodільських говірках фразеологізмами молоко на губах не обсохло, молоде та зелене – “молодий”; старий як пеньок, аж тирса сиплеться, старий лис, стара лисиця, стара карга, старий чорт – “старий”.

Особливості характеру особи мовці визначають за допомогою активновживаних у говірковому мовленні синонімічних фразеологічних одиниць. Так, семантичний ряд “впертий” репрезентують фразеологізми як бик, як осел, хоч кіл (кілля) теши на голові, як баран, з місця не ступить, на копійку не поступиться, стовпом стоїть, як стовп; семантичний ряд “хитрий” – як лисиця, як лис, Лис Микита; “скупий” – снігу зимою не випросиш, снігу зимою не дасть, на копійку не поступиться, як собака на сні; “добрий” – хоч до рани прикладай, з душею, в Бога вірує; “боязкий” – як заєць, заяча душа, заяча кров; “байдужий” – ні риба ні м'ясо, ні те ні се, і за вухом не свербить, і вухом не веде; “жорстокий” – як гестаповець, як собака кидається, як пантера; “сердитий” – як сич (надувся), як середка на п'ятницю, дивиться боком, дивиться вовком, дивиться спідлоба, брови нахмурились, з очей іскри летять, як собака (кидається).

Фізіологічні особливості людини мовці передають невеликою кількістю фразеологізмів з виразною експресивністю, наприклад: “вродливий” – хоч (з лица) води напийся, хоч з лица воду пий; “високий” – як тичка, як дишло, як стропило, до бантини достає; “худий” – наче з хреста знятий, одні кістки (кості), ребра знати, ребра видно, ребрами світить, аж світиться, хоч кирпичі (цеглу) до нього прив'яжуй, хоч анатомію вивчай; “товстий” – як свиня, як кабан, як корова, у двері не пролазить, гудзики не сходяться, ширший як довший, аж тріщить (репає), аж тріщить все на ньому; “голодний” – вола (вовка, собаку) з'їв би, кишки марш грають, живіт присох до спини, тріски в роті не мав (мала).

На позначення щасливої людини зафіксовано вживання кількох фразеологізмів, зокрема: у сорочці родився, Бог щастя дав, як у Бога за дверима (за пазухою), живе як вареник у маслі.

Людину, яка потрапила під дощ, представлено фразеологізмами, що входять до семантичного ряду “мокрый” – до нитки (до ниточки, до рубчика), як хлющ, як (мокра) курка, сухого місця не має (не лишилося).

Синонімічні фразеологізми з посиленою експресією як свиня, як чорт, наче з комина, тільки очі блищать, по самі (самісінькі) вуха, очей не видно входять до семантичного ряду “брудний” і часто функціонують у говірковому мовленні, підсилюючи лексичні одиниці, якими називають особу, що має неохайний вигляд.

Соціальний стан людини представлено кількома семантичними рядами, зокрема, “бідний” – як церковна миш (миша), ні кола ні двора, вітер у кишнях, без роду і плем'я, одна сорочка, грошей кіт наплакав, гол як сокол, не має куска хліба; “багатий” – грошей кури не клюють, гроші лопатою горне (загрібає), живе як у Бога за дверима (за пазухою), живе як вареник у маслі, живе на широку ногу.

Активним вживанням у мовленні відзначаються фразеологічні одиниці семантичного ряду “п'яний” – лика не в'яже, іде в три дорозі (дороги), дим і нитка, язик не повертається, у двері (фіртку) не попадає, на ногах не стоїть, ледве на ногах тримається, рачки лізе.

Досить часто мовці називають зовнішні ознаки (як правило, дітей) за допомогою фразеологізмів викапаний батько (дід); пішов (пішла) у матір (у бабу); кістки позбирав, як з ока випав підкреслюючи схожість з відповідним об'єктом.

Вибір мовцем фразеологізму з ряду семантично співвідносних має суб'єктивний характер і залежить від певних чинників, зокрема, мовної свідомості діалектоносія, морально-етичних норм, ставлення до денотата, комунікативної ситуації та ін. Однак найчастіше мовець використовує в усному мовленні, особливо, коли характеризує денотата опосередковано, фразеологізми негативної семантики, про що свідчать інформатори.

В обстежених говірках фразеологізми функціонують в усному мовленні як своєрідні синонімічні одиниці до однослівних лексичних найменувань, однак вони характеризуються більш вираженим емоційно-експресивним забарвленням.

Досліджувані ареальні фразеологізми утворюють досить чисельну групу одиниць, що належить до тематичного поля "Людина" і характеризуються різною структурою та емоційно-експресивним забарвленням. Предметом подальших досліджень можуть стати інші тематичні групи фразеологізмів східноpodільських говірок. Особливої уваги заслуговує також моделювання ареальної фразеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С.37 – 67.
2. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов: Свит, 1997. – 392 с.
3. Леснова В. В. Номінація рис людини в українських східнослобожанських говірках: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 193с.
4. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты / В. Н. Телия. – М.: Шк. "Языки русской культуры", 1996. – 288с.
5. Ужченко В.Д. українська фразеологія / В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. – Х.: Основа, 1990. – 167с.
6. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму / В.Д. Ужченко. – К.: Радянська школа, 1988. – 278с.
7. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: навч. посібник / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494с.